

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін
та фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Психологія»

вибіркових компонент

освітньої-професійної програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

272 *Авіаційний транспорт*

Технології робіт та технологічне обладнання аеропортів

за темою 10 – *Характер*

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 №7

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.2023 №1

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 №7

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 28.08.2023 №1

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Кошева Ю.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, к.пед.н, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

План лекції.

1. Загальне уявлення про характер.
2. Особливості характеру як психічного феномену.
3. Теоретичні та експериментальні підходи до дослідження характеру.
4. Структура характеру.
5. Типології характеру за: К. Леонгардом, О. Є. Лічко, К. Г. Юнгом, Е. Фромом.
6. Закономірності формування характеру.
7. Риси характеру та інші риси особистості.
8. Класифікація рис характеру.
9. Місце характеру в загальній структурі особистості.
10. Характер і мотивація поведінки.

Рекомендована література:

Основна:

1. Дубравська Д. М. Основи психології: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
2. Загальна психологія: Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
3. Загальна психологія. / За заг. ред. С. Д. Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 704 с.
4. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. – К.: Наукова думка, 1996. – 190 с.
5. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
6. Клименко В. В. Психологія творчості.: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – 480 с..
7. Основи практичної психології: Підручник / За заг. ред. В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 2003. – 536 с.
8. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 2002. – 630 с.
9. Практикум із загальної психології / За ред. Т. І. Пашукової– К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 204 с.
10. Психологія: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. 390 с.

Допоміжна:

1. Роменець В. А. Психологія творчості: навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
2. Русинка І. І. Психологія: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2007. – 367 с.
3. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 520 с.

4. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2000. – 190 с.
5. Цимбалюк І. М. Психологія. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 304 с.
6. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Професіонал, 2004. – 215 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Цифрова бібліотека України www.elib.org.ua
2. Освітній сайт www.osvita.org.ua
3. Студентська електронна бібліотека <http://chitalka.info>
4. Вікіпедія: вільна електронна енциклопедія (українська)
<http://uk.wikipedia.org>
5. Сайт Книжкової палати України www.ukrbook.net
6. Електронна бібліотека www.lib.com.ua
7. Національна бібліотека України ім. Вернадського www.nbuv.gov.ua

Текст лекції.

Загальне уявлення про характер.

У буквальному перекладі з грецької характер означає карбування, відбиток. У психології під характером розуміють сукупність індивідуально-своєрідних психічних властивостей, що виявляються в особистості в типових умовах і виражаються у властивих їй способах діяльності в подібних умовах. Характер - це індивідуальне сполучення істотних властивостей особистості, що виражають відношення людини до дійсності і виявляються в його поведінці, у його вчинках. Характер взаємозалежний з іншими сторонами особистості, зокрема з темпераментом і здібностями. Темперамент на форму прояву характеру, своєрідно офарблюючи ті або інші його риси. Так, наполегливість у холерика виражається кипучою діяльністю, у флегматика - у зосередженому обмірковуванні. Холерик працює енергійно, жагуче, флегматик - методично, не поспішаючи. З іншого боку, і сам темперамент перебудовується під впливом характеру: людина із сильним характером може придушити деякі негативні сторони свого темпераменту, контролювати його прояву. З характером нерозривно зв'язані і здатності. Високий рівень здібностей зв'язаний з такими рисами характеру, як колективізм - почуття нерозривного зв'язку з колективом, бажання працювати для його блага, віра у свої сили і можливості, з'єднана з постійною незадоволеністю своїми досягненнями, високою вимогливістю до себе, умінням критично відноситися до своєї справи. Розквіт здібностей зв'язаний з умінням наполегливо переборювати труднощі, не падати духом під впливом невдач, працювати організовано, виявляти ініціативу. Зв'язок характеру і здібностей виражається й у тім, що формування таких рис характеру, як працьовитість, ініціативність, рішучість, організованість, наполегливість, відбувається в тій же діяльності дитини, у якій формуються і його здібності. Наприклад, у процесі праці як

одного з основних видів діяльності розвивається, з одного боку, здатність до праці, а з іншого боку - працьовитість як риса характеру.

Фізіологічною основою характеру є сплав рис типу вищої нервової діяльності і складних стійких систем тимчасових зв'язків, вироблених у результаті індивідуального життєвого досвіду. У цьому сплаві системи тимчасових зв'язків грають більш важливу роль, тому що тип нервової системи можна сформувати всі суспільно коштовні якості особистості. Але, по-перше, системи зв'язків формуються по-різному в представників різних типів нервової системи і, по-друге, ці системи зв'язків виявляються своєрідно в залежності від типів. Наприклад, рішучість характеру можна виховати й у представника сильного, збудливого типу нервової системи, і в представника слабого типу. Але виховуватися вона буде по-різному і виявлятися буде по-різному в залежності від типу.

Типове й індивідуальне в характері.

Зі сказаного ясно, що характер не успадковується і не є природженою властивістю особистості, а також не є постійною і незмінною властивістю. Характер формується і розвивається під впливом навколишнього середовища, життєвого досвіду людини, його виховання. Впливи ці носять, по-перше, суспільно-історичний характер (кожна людина живе в умовах визначеного історичного ладу, визначеної соціального середовища і складається як особистість під їх впливом) і, по-друге, індивідуально-своєрідний характер (умови життя і діяльності кожної людини, його життєвий шлях своєрідні і неповторні). Тому характер кожної людини визначається як його суспільним буттям (і цим головне!), так і його індивідуальним буттям. Наслідком цього є нескінченна розмаїтість індивідуальних характерів. Однак у житті і діяльності людей, що живуть і розвиваються в однакових умовах, мається багато загального, тому й у характері їх будуть деякі загальні сторони і риси, що відбивають загальні, типові сторони їхнього життя. Характер кожної людини являє собою єдність індивідуального і типового. Кожна суспільно-історична епоха характеризується визначеним загальним укладом життя і суспільно-економічних відносин, що впливають на світогляд людей, формуючи риси характеру.

Риси характеру.

Характер - це нерозривне ціле. Але вивчити і зрозуміти таке складне ціле, як характер, не можна, не виділивши в ньому окремих сторін або типових проявів (чорт характеру). Загальні риси характеру виявляються у відносинах особистості до суспільних обов'язків і боргу, до людей, до самої себе. Відношення до суспільних обов'язків і боргу насамперед виявляється у відношенні особистості до суспільної праці. У цьому зв'язку виявляються такі риси характеру, як працьовитість, сумлінність, наполегливість, ощадливість, і протилежні їм - лінощі, недбалість, пасивність, марнотратство. Відношення людини до праці впливає на формування його інших особистісних якостей. Д. І. Писарєв писав: "Характер загартовується працею, і хто ніколи не добував собі власною працею насущної їжі, той у більшій частині залишається

назавжди слабкою, млявою і безхарактерною людиною". Відношення до людей наочно виступає в таких рисах характеру, як товариськість, увічливість, доброзичливість і т.п. Антиподами цих рис є замкнутість, безтактність, недоброзичливість.

Як стверджував В. Гюго, "у кожної людини три характери: той, котрий їй приписують; той, котрий вона сама собі приписує; і, нарешті, той, котрий є в дійсності". З метою з'ясування суті свого характеру людині корисно знати думка про себе колективу, у якому він працює і проводить значну частину свого життя. І насамперед те, наскільки упорядковані в нього відносини з людьми, наскільки він потрібний людям, наскільки він авторитетний серед них. Відношення до самого себе виявляється в самооцінці своїх дій. Твереза самооцінка - це одне з умов удосконалювання особистості, що допомагають виробляти такі риси характеру, як скромність, принциповість, самодисципліна. Негативними рисами характеру є підвищена зарозумілість, зарозумілість і хвастощі. Людина, що володіє цими рисами, звичайно неуживчива у колективі, мимоволі створює в ньому передконфліктні і конфліктні ситуації. Небажана й інша крайність у характері людини: недооцінка своїх достоїнств, боязкість у висловленні своїх позицій, у відстоюванні своїх поглядів. Скромність і самокритичність повинні сполучитися з загостреним почуттям власного достоїнства, заснованому на свідомості дійсної значимості своєї особистості, на наявності відомих успіхів у праці на загальну користь. Принциповість - одна з коштовних особистісних якостей, що додають характеру діяльну спрямованість. Вольові риси характеру. Під волею розуміється складний психічний процес, що викликає активність людини і будить його діяти направлено. Воля є здатністю людини переборювати перешкоди, домагатися поставленої мети. Конкретно вона виступає в таких рисах характеру, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, мужність. Дані риси характеру можуть сприяти досягненню як суспільно корисних, так і антигромадських цілей. Для цього важливо визначити, який мотив вольового поведіння людини. "Хоробрий учинок, мотив якого складається в поневоленні іншої людини, у захопленні чужого добра, у просуванні по службі, і хоробрий учинок, мотив якого полягає в тім, щоб допомогти загальній справі, володіють, звичайно зовсім різними психологічними якостями". По вольовій активності характери підрозділяються на сильні і слабкі. Люди сильним характером мають стійкі цілі, ініціативні, змело приймають рішення і реалізують їх, мають велику витримку, мужні і сміливі. Людей, у яких ці якості слабо виражені або окремі з них відсутні, відносять до категорії слабохарактерних. Їм властиво пасивний прояв своїх ділових і особистих якостей. Найчастіше такі люди, маючи самі гарні наміри, не домагаються значимих результатів у роботі, навчанні. Багато хто з них щиро переживають своє невміння самостійне, наполегливо і рішуче діяти.

Вольові якості можна виховувати в людини. Павлов підкреслював, що людина - це єдина система, здатна регулювати сама себе в широких межах, тобто може самоудосконалюватися.

Сучасні уявлення про типологію характерів представлені концепціями К. Леонгарда (1968) про *особистісні акцентуації* і про *типи акцентуації характеру в підлітковому віці* А. Є. Личко (1977).

Поняття «акцентуації» було введено в психологію німецьким ученим К. Леонгардом. *Типологія особистостей К. Леонгарда* заснована на оцінці стилю спілкування людини з оточенням. Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми як результат посилення окремих рис характеру. При цьому в індивідуума проявляється підвищена чутливість, уразливість до одних стресогенних чинників при стійкості до інших.

На думку К. Леонгарда, в оцінці стилів спілкування можна виділити певні типи акцентуації. У класифікацію, запропоновану К. Леонгардом, входять:

1. Гіпертимний тип. Його характеризує надзвичайна контактність, балакучість, вираженість жестів, міміки, пантоміміки. Така людина часто спонтанно відхиляється від первинної теми розмови. У неї виникають епізодичні конфлікти з оточенням через недостатньо серйозне ставлення до своїх службових і сімейних обов'язків. Люди цього типу нерідко самі бувають ініціаторами конфліктів, але засмучуються, якщо оточення робить їм зауваження з цього приводу. З позитивних рис, привабливих для партнерів по спілкуванню, у людей цього типу – енергійність, жадання діяльності, оптимізм, ініціативність. У той же час вони мають і деякі відразливі риси: легковажність, схильність до аморальних вчинків, підвищену дратівливість, прожектерство, недостатньо серйозне ставлення до своїх обов'язків. Вони важко переносять умови суворої дисципліни, монотонну діяльність, вимушену самотність.

2. Дистимний тип. Його характеризує низька контактність, небагатослівність, домінуючий песимістичний настрій. Такі люди є зазвичай домосідами, обтяжуються шумним товариством, рідко вступають в конфлікти з оточенням, ведуть замкнутий спосіб життя. Вони високо цінують тих, хто з ними дружить, і готові їм підкорятися. Їх характеризують такі риси, що привабливі для партнерів по спілкуванню, як: серйозність, сумлінність, загострене почуття справедливості. Є у них і відразливі риси. Це пасивність, сповільненість мислення, неворотність, індивідуалізм.

3. Циклоїдний тип. Йому властиві досить часті періодичні зміни настрою, унаслідок чого так само часто змінюється манера спілкування з оточенням. У період підвищеного настрою такі люди є товариськими, а в період пригніченого – замкненими. Під час душевного підйому вони поведуться як люди з гіпертимною акцентуацією характеру, а в період спаду – як люди з дистимною акцентуацією.

4. Збудливий тип. Цьому типу властива низька контактність в спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій. Нерідко такі

люди занудливі і похмурі, схильні до хамства і лайки, до конфліктів, у яких самі є активною, провокуючою стороною. Вони незлагідні в колективі, владні в сім'ї. У емоційно спокійному стані люди цього типу зазвичай добросовісні, акуратні, люблять тварин і маленьких дітей, однак у стані емоційного збудження бувають дратівливими, запальними, погано контролюють свою поведінку.

5. Застраючий тип. Його характеризує помірна товариськість, занудливість, схильність до моралей, неговіркість. У конфліктах така людина зазвичай виступає ініціатором, активною стороною. Вона прагне добитися високих показників у будь-якій справі, за яку береться, висуває підвищені вимоги до себе; особливо чутлива до соціальної справедливості, у той же час образлива, уразлива, підозріла, мстива; іноді надмірно самовпевнена, честолюбна, ревнива, висуває непомірні вимоги до близьких і підлеглих на роботі.

6. Педантичний тип. Людина з акцентуацією такого типу рідко вступає в конфлікти, виступаючи в них швидше пасивною, ніж активною стороною. На службі вона поводить як бюрократ, вибуває оточенню багато формальних вимог. Разом із тим вона охоче поступається лідерством іншим людям. Іноді докучає домашнім надмірними претензіями на акуратність. Привабливі риси: сумлінність, акуратність, серйозність, надійність в справах, а відразливі і конфліктні – формалізм, занудливість, буркотіння.

7. Тривожний тип. Людям з акцентуацією цього типу властиві: низька контактність, боязкість, невпевненість у собі, мінорний настрій. Вони рідко вступають у конфлікти з оточенням, займаючи в них зазвичай пасивну позицію, в конфліктних ситуаціях шукають підтримки й опори. Нерідко мають такі привабливі риси: дружелюбність, самокритичність, сумлінність. Унаслідок своєї беззахисності вони також нерідко служать мішенями для жартів.

8. Емотивний тип. Ці люди віддають перевагу спілкуванню у вузькому колі обраних, з якими встановлені хороші контакти, яких вони розуміють «з півслова». Рідко самі вступають в конфлікти, граючи в них пасивну роль. Образи носять в собі, не «виплескуючи» назовні. Привабливі риси: доброта, жалісливість, загострене почуття обов'язку, сумлінність. Відразливі риси: надмірна чутливість, слізливість.

9. Демонстративний тип. Цей тип акцентуації характеризується легкістю встановлення контактів, прагненням до лідерства, жаданням влади і похвали. Така людина демонструє високу пристосовність до людей і в той же час схильність до інтриг (при зовнішній м'якості манери спілкування). Люди з акцентуацією цього типу дратують оточення самовпевненістю і високими домаганнями, систематично самі провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. Вони мають такі риси, привабливі для партнерів по спілкуванню, як: ввічливість, артистичність, здатність захопити інших, неординарність мислення і вчинків. Їх відразливі риси: егоїзм, лицемірство, хвастощі, ухилення від роботи.

10. Екзальтований тип. Йому властиві висока контактність, балакучість, влюбливість. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справу до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активною, так і пасивною стороною. У той же час особи цієї типологічної групи прив'язані й уважні до друзів і близьких. Вони альтруїстичні, спроможні на співчуття, мають добрий смак, проявляють яскравість і щирість почуттів. Відразливі риси: панікерство, схильність до миттєвих змін настрою.

11. Екстравертований тип. Такі люди відрізняються високою контактністю, у них багато друзів, знайомих, вони балакучі, відкриті для будь-якої інформації, рідко вступають в конфлікти з оточенням і зазвичай грають в них пасивну роль. У спілкуванні з друзями, на роботі і в сім'ї вони часто поступаються лідерством іншим, вважають за краще підкорятися і знаходитися в тіні. Вони мають такі привабливі риси, як: сумлінність, готовність уважно вислухати іншого, зробити те, про що просять. Відразливі особливості: схильність підкорятися впливу інших, легковажність, необдуманість вчинків, пристрасть до розваг, до участі в поширенні пліток і чуток.

12. Інтровертований тип. На відміну від попереднього, його характеризує дуже низька контактність, замкненість, відірваність від реальності, схильність до філософствування. Такі люди люблять самотність; вступають в конфлікти з оточенням тільки при спробах безцеремонного втручання в їхнє особисте життя. Вони часто емоційно холодні ідеалісти, відносно слабо прив'язані до людей. Мають такі привабливі риси, як: стриманість, наявність твердих переконань, принциповість. Є у них і відразливі риси. Це – упертість, ригідність мислення, наполегливе відстоювання своїх ідей. Такі люди на все мають свій погляд, який може виявитися помилковим, різко відрізнятися від думки інших людей, проте вони будь-що продовжують його відстоювати.

Пізніше класифікацію характерів на основі опису акцентуації запропонував А. Є. Личко. Ця класифікація побудована на основі спостережень за підлітками. Крайні варіанти нормального характеру в підлітків він вивчав з позицій загальнопсихологічної теорії стосунків В. М. М'ясищева, і його дослідження уявляються найбільш психологічними. Акцентуація характеру, за Личко, – це надмірне посилення окремих рис характеру, при якому в поведінці людини спостерігаються відхилення, що не виходять за межі норми, але межують із патологією. Така акцентуація, як тимчасові стани психіки, найчастіше спостерігаються в підлітковому і ранньому юнацькому віці. Пояснюється цей факт тим, що при дії психогенних чинників, що адресуються до «місця найменшого опору», можуть наставати тимчасові порушення адаптації, відхилення в поведінці. У дорослішанні дитини особливості її характеру, що проявилися в дитинстві, залишаючись досить вираженими, втрачають свою гостроту, але з часом знову можуть проявитися виразно (особливо якщо виникає захворювання).

На відміну від К. Леонгарда, А. Є. Личко вважає доцільним говорити не про акцентуацію особистості, а про акцентуацію характеру, справедливо вважаючи, що особистість – поняття ширше і включає інтелект, здібності, світогляд тощо.

Класифікація акцентуації характерів у підлітків, яку запропонував А. Є. Личко, виглядає таким чином:

1. Гіпертимний тип. Підлітки цього типу відрізняються рухливістю, товариськістю, схильністю до пустощів. У події, що відбуваються вони завжди вносять багато шуму, люблять неспокійні компанії однолітків. При хороших загальних здібностях вони виявляють непосидючість, недостатню дисциплінованість, вчаться нерівно. Настрій у них завжди хороший, піднесений. З дорослими – батьками і педагогами – у них нерідко виникають конфлікти. Такі підлітки мають багато різноманітних захоплень, але ці захоплення, як правило, поверхневі і швидко проходять. Підлітки гіпертимного типу часто переоцінюють свої здібності, бувають занадто самовпевненими, прагнуть показати себе, вихвалитися, справити на оточення враження.

2. Циклоїдний тип. Характеризується підвищеною дратівливістю і схильністю до апатії. Підлітки з акцентуацією характеру цього типу вважають за краще знаходитися вдома на самоті, замість того, щоб десь бути з однолітками. Вони важко переживають навіть незначні прикрощі, на зауваження реагують у край роздратовано. Настрій у них періодично змінюється від піднесеного до пригніченого (звідси назва цього типу). Періоди перепаду настроїв складають приблизно два-три тижні.

3. Лабільний тип. Цей тип характеризується великою мінливістю настрою, причому часто це непередбачуване. Приводи для несподіваної зміни настрою можуть виявитися найнікчемнішими, наприклад, кимось випадково сказане слово, чийсь непривітний погляд. Усі вони здатні впасти в смуток, і похмурий настрій за відсутності якихось серйозних прикрощів і невдач. Поведінка цих підлітків багато в чому залежить від миттєвого настрою. Сьогодення і майбутнє відповідно до настрою може сприйматися то у світлих, то в похмурих тонах. Такі підлітки, перебуваючи в пригніченому настрої, у край потребують допомоги й підтримки з боку тих, хто може поправити їх настрій, здатний відвернути, підбадьорити. Вони добре розуміють і відчують ставлення оточення до них.

4. Астеноневротичний тип. Цей тип характеризується підвищеною недовірливістю і примхливістю, стомлюваністю і дратівливістю. Особливо часто стомлюваність проявляється під час інтелектуальної діяльності.

5. Сензитивний тип. Йому властива підвищена чутливість до усього: до того, що приносить радість, і до того, що засмучує або лякає. Ці підлітки не люблять великих компаній, рухливих ігор. Вони зазвичай соромливі і боязкі при сторонніх людях, і тому часто сприймаються оточенням як замкнені. Відкриті і товариські вони бувають тільки з тими, хто їм добре знайомий, спілкуванню з однолітками віддають перевагу над спілкуванням з малюками і

дорослими. Вони відрізняються слухняністю і виявляють велику прихильність до батьків. У юнацькому віці в таких підлітків можуть виникати труднощі адаптації до кола однолітків, а також «комплекс неповноцінності». У той же час у цих же підлітків досить рано формується почуття обов'язку, виявляються високі моральні вимоги до себе і до навколишніх людей. Недоліки у своїх здібностях вони часто компенсують вибором складних видів діяльності і підвищеною старанністю. Ці підлітки розбірливо обирають собі друзів і приятелів, виявляють велику прихильність в дружбі, обожають друзів, старших за них віком.

6. Психастеничний тип. Такі підлітки характеризуються прискореним і раннім інтелектуальним розвитком, схильністю до роздумів і міркувань, до самоаналізу і оцінок поведінки інших людей. Проте нерідко вони бувають сильніші на словах, ніж на ділі. Самовпевненість у них поєднується з нерішучістю, а безапеляційність суджень – з поспішністю дій, що робляться якраз в ті моменти, коли вимагається обережність і обачність.

7. Шизоїдний тип. Найбільш суттєва риса цього типу – замкненість. Ці підлітки не дуже тягнуться до однолітків, вважають за краще бути на самоті, перебувати в компанії дорослих. Вони нерідко демонструють зовнішню байдужість до оточення, відсутність інтересу до них, погано розуміють стани інших людей, їхні переживання, не вміють співчувати. Їхній внутрішній світ нерідко наповнений різними фантазіями, якимись особливими захопленнями. У зовнішніх проявах своїх почуттів вони досить стримані, не завжди зрозумілі для оточення, передусім для своїх однолітків, які їх, як правило, не дуже люблять.

8. Епілептоїдний тип. Ці підлітки часто плачуть, ігнорують оточення, особливо в ранньому дитинстві. Такі діти, як відмічає Личко, люблять мучити тварин, дратувати молодших, знущатися з безпорадних. У дитячих компаніях вони поведуться як диктатори. Їхні типові риси: жорстокість, владність, себелюбство. У дитячому колективі вони встановлюють свої суворі, майже терористичні порядки, причому їхня особиста влада в таких групах тримається здебільшого на добровільній покірності інших дітей або на страху. В умовах суворого дисциплінарного режиму вони почувають себе нерідко на висоті, прагнуть догоджати начальству, домагатися певних переваг перед однолітками, отримати владу, встановити свій диктат над оточенням.

9. Істероїдний тип. Головна риса цього типу – егоцентризм, жадання постійної уваги до власної особи. У підлітків цього типу нерідко виражена схильність до театральності, позерства, малювання. Такі діти погано переживають, коли в їхній присутності хтось хвалить їхнього ж товариша, коли іншим приділяють більше уваги, ніж їм. Для них насущною потребою стає прагнення привертати до себе увагу оточення, вислуховувати на свою адресу захоплення і похвали. Для цих підлітків характерні претензії на особливе положення серед однолітків, і щоб вплинути на оточення, привернути до себе увагу, вони часто виступають у групах в ролі призвідників і заводіїв. Однак які нездатні стати справжніми лідерами і організаторами

справи, завоювати неформальний авторитет, вони часто і швидко терплять фіаско.

10. Нестійкий тип. Його іноді невірно характеризують як тип слабовільної людини, що пливе за течією. Підлітки цього типу виявляють підвищену схильність і потяг до розваг, причому без розбору, а також до неробства. У них відсутні будь-які серйозні, у тому числі професійні, інтереси, вони майже зовсім не думають про своє майбутнє.

11. Конформний тип. Підлітки цього типу демонструють кон'юктурне, а часто просто бездумне підпорядкування будь-яким авторитетам, більшості в групі. Вони зазвичай схильні до моралізації і консерватизму, а їхнє головне життєве кредо – «бути як усі». Це тип пристосованця, який заради своїх власних інтересів готовий зрадити товариша, покинути його в скрутну хвилину, але щоб він не зробив, він завжди знайде «моральне» виправдання своєму вчинку, причому нерідко навіть не одне.

Серед концепцій характеру, що представляють культурно-антропологічний напрям, найбільше поширення отримала *концепція Е. Фромма*.

Е. Фромм відмічав, що провідною потребою людини, що становить саму суть людського буття, є потреба зв'язку з навколишнім світом. Тим самим у структурі характеру підкреслюється етичний і моральний аспект особистості. Це означає, що суспільство, культура, впливаючи на особистість, її формування і розвиток, зумовлюють загальні особливості особистості, типові для більшості цієї групи, що знаходить своє вираження в соціальному характері або «основній особистості» – еквіваленті поняття «соціальний характер». Найбільш яскравим прикладом основної особистості (соціального характеру певного історичного періоду) може служити теорія авторитарної особистості, розроблена у межах психоаналітичного напрямку (Е. Фромм, Т. Адорно та ін.).

Соціальний характер – це сукупність істотних ознак, властивих певній групі людей; вона є продуктом суспільного розвитку. Очевидно і те, що ці «істотні ознаки» розрізняються між собою стосовно кожного конкретного індивіда. Тож, разом з соціальним характером людини слід виділяти й індивідуальний характер. Таким чином, у рамках культурно-антропологічного напрямку розробляються поняття соціального й індивідуального характеру. Першим, хто спробував розвести ці поняття, був Еріх Фромм.

Соціальний характер, згідно з Е. Фроммом, утворює ядро структури характеру, що властиве більшості представників цієї культури. Завдяки ж індивідуальному характеру люди, що належать тій самій культурі, відрізняються між собою.

У концепції Е. Фромма під рисою характеру розуміється *орієнтація характеру*. Та або інша орієнтація виражає домінуючі соціальні установки. У цьому сенсі його концепція виявляється досить близькою до популярної у вітчизняній психології концепції відношень. Однак ці концепції мають відмінності. Зовнішніми детермінантами відношень особистості є об'єктивне

предметне середовище, люди і внутрішній світ самої людини, її «Я», взаємодія з якими сприяє формуванню відповідних відношень особистості, що закріплюються в рисах характеру. Детермінантами фроммівських орієнтацій є місце розташування «джерела усіх благ» і відношення людини до «благ» джерел, що фіксується в способах її досягнення.

У зв'язку з цим усі орієнтації Фромм спочатку ділять на плідні й неплідні. Людина з плідною орієнтацією бачить це джерело в собі, вона сприймає себе як втілення всіх своїх сил і можливостей. Люди з неплідними орієнтаціями, по-перше, бачать джерела благ поза собою, а по-друге, обирають непродуктивні способи досягнення цих благ.

До неплідних орієнтацій Фромм відносить *рецептивну, експлуаторську, користолобну і ринкову*, які лежать в основі відповідних їм характерів. Протистоїть їм *плідна орієнтація*.

Рецептивна орієнтація формується у людини тоді, коли їй уявляється, що джерело благ лежить поза нею, і єдиний спосіб знайти бажане – це отримати його з цього зовнішнього світу. Вони хочуть отримати любов, але не здатні її давати, вони готові до сприйняття ідей, оскільки не можуть їх виробляти; їм завжди потрібний хтось, хто може дати їм інформацію і тому представлені самі собі вони виявляються мовби паралізованими.

Експлуаторська орієнтація відрізняється від попередньої тим, що люди цього типу не сподіваються отримати щось в дар; забирають бажане силою або хитрістю. Ці люди крадуть і привласнюють собі усе: любов, ідеї, речі. Інша людина розглядається як об'єкт експлуатації й оцінюється за її корисністю.

Користолобна орієнтація заснована на тому, що люди, які дотримуються її, не вірять, що їм хтось щось може дати (рецептивна орієнтація) або вони зможуть вкрати, чи присвоїти (експлуаторська орієнтація) – їх безпека може бути забезпечена за рахунок економії і користолобства, а витрата сприймається ними як особиста загроза (як приклад – пушкінський скупий лицар).

Суть *ринкової орієнтації* в тому, що вона не розвиває в людині ніякого специфічного і постійного виду стосунків (на відміну від попередніх). Сама мінливість установок складає єдину стійку властивість. Людина з ринковим характером розвиває в собі тільки те, що можна пустити на продаж, вона ладна продати себе, свої знання, послуги, уміння і т. ін., тому в неї не можуть існувати стійкі установки, цінності або переконання. Стійкість, індивідуальність – це бар'єр на шляху продажу, тому особа з ринковою орієнтацією вільна від будь-якої індивідуальності.

Фромм, характеризуючи неплідні орієнтації, вважає, що будь-яка з них має не лише негативну, але й позитивну сторону, що зумовлено рівнем плідності в цілісній структурі характеру.

Плідна орієнтація – це здатність людини використовувати всі свої сили і реалізувати закладені в собі можливості. Людина з плідною орієнтацією

сприймає себе як втілення своїх сил і, використовуючи їх, вона виявляється вільною і незалежною від того, хто бажає контролювати її сили.

Типологічна модель соціальних характерів Б. С. Братуся.

Найважливішим для характеристики особистості є типовий для неї, переважаючий спосіб ставлення до іншої людини, людей і себе. З урахуванням цього, Б. С. Братусь виділяє декілька принципових рівнів у структурі особистості.

1. Егоцентричний. Визначається переважним прагненням лише до власної зручності, вигоди і престижу, ставлення до інших суто споживче – чи допомагає конкретна людина добитися особистого успіху або ні, чи вигідна вона. Отже, ближній виступає як річ. Своє особисте щастя і благо найважливіше, і не має значення, щасливі чи нещасні інші.

2. Групоцентричний. Людина ідентифікує себе з якоюсь групою, і її ставлення до інших людей залежить від того, чи входять вони в цю групу, чи ні. Якщо так, тоді вони цінні не самі по собі, а своєю приналежністю до такої групи, гідні жалості, пошани, поблажливості, пробачення, любові. Якщо якась людина до цієї групи не входить, ці почуття можуть на неї не поширюватися, тобто світ ділиться на «своїх» і «чужих». Благо і щастя пов'язані з процвітанням групи, з якою ідентифікує себе групоцентрична особа. Вона не буває щасливою, коли нещастя трапляється з її групою.

3. Просоціальний або гуманістичний визначається тим, що людина цінує себе й інших, визнає рівні права, свободи й обов'язки. Провідним для неї є принцип: «Чини з іншими так, як ти б хотів, щоб учиняли з тобою». Мається на увазі, що щастя і благополуччя поширюється на всіх людей, усе людство.

Проблема характеру займає визначне місце у психології, починаючи з давніх часів. Так, у 18 ст., розгорнулася цікава полеміка про походження характеру і продовжувалася в 19 ст. (англійські вчені Мілль, Гальтон, Бен; французькі Пере, Фульте, Рібо, Полон, Маланер; німецькі вчені Штерн, Кречмер, Евальд та ін.). Популярність вивчення характеру зумовлена тим важливим значенням, яке він має в житті людей.

Характер постійно привертає увагу моралістів, художників, медиків. Значне місце проблема характеру займає у вітчизняній психології, зокрема у працях Лесгафта, Ушинського, особливо Лазурського. Останній навіть пропонував створити самостійну науку про характер. Характер – це не проста сукупність рис, аналітичне утворення, а він є цілісний, індивідуально неповторний.

Слово “характеристика” для опису індивідуальних особливостей людини вперше вжив грецький філософ Теофест (IV-III ст.. до н.е.). Він першим не тільки поставив дану проблему, а й написав свою книгу “Характер”. Його описи характеру, в основному стосуються морального обличчя людини. Пізніше мислителі висували здогадки, що характер – це індивідуальні особливості інтелекту або волі, почуттів (Бен, Рібо, Лесгофт, 19

ст.). У 20 ст. під характером стали розуміти не особливості окремих властивостей психіки, а особливості цілісної особистості.

Більшість учених розглядали характер як набуті якості, однак, існує і протилежний підхід. Так французький вчений Рібо вважав, що характер зумовлений природними чинниками. Інші вчені стверджували його повну залежність від умов життя. Боротьба цих поглядів продовжується і зараз.

В історії психології постійно ставиться проблема типології особистостей і типології характерів. Так А. Кречмер вважав, що певний тип тіла пов'язаний з розвитком певних рис характеру. Він виділив три основні типи:

1. Пікнічному типові з характерною перевагою поперечних розмірів тіла властиві товарищескість, колективізм, екстраверсія.

2. Астеніку-шизотиміку з перевагою вертикальних розмірів тіла властиві такі риси як самозадоволеність і недостатній реалізм, утруднений контакт з людьми і предметним світом.

3. Атлетичному типові з характерною міцною коренастою структурою тіла притаманний спокійний характер, але це не означає, що такі особи не здатні вибухати.

Подібного погляду дотримувався Б.Шелдон. Він вважав, що в залежності від того, як розвинуті частини тіла (екзодерми – органи травлення, мезодерма - кістки, м'язи, легені; ектодерма – шкіра, волосся, ніс та мозок) були виділені такі типи:

1. Екзоморфний, якому характерний великий живіт, сильно розвинуті внутрішні органи, слабкі та короткі ноги і руки. Такі люди прагнуть постійного задоволення потреб.

2. Мезоморфному типові, що володіє широким могутнім тілом, притаманний неспокійний і агресивний характер.

3. Енторморфному типові, що відзначається худорлявістю, розвиненою нервовою системою, властивий інтровертований характер.

Психоаналітики виділяли типи характерів у залежності від того, на якій стадії зафіксувався розвиток дитини.

Однією із сучасних типологій характеру є типологія, запропонована Ле Сенсом і розвинута та завершена французькою школою психологів, де характер розглядається як сукупність (в різних вираженнях) таких властивостей як-от:

а) емоційність (виразна емоційність (E+), дуже слабка емоційність (E));

б) активність (+A), пасивність (-A);

в) первинність (П) як безпосередність у переживаннях, швидка відповідь-реакція на зовнішні і внутрішні стимули, імпульсивність і вторинність (В), навпаки, повільна відповідь-реакція на стимули-подразники, рефлексивність, здатність до глибокого самоаналізу.

Виділено 8 основних типів:

1. нервовий (E+, A-, П);

2. сентиментальний (E+, A-, B);
3. активний, бурхливий (E+, A+, П);
4. пристрасний (E+, A+, B);
5. сангвінічний (E-, A+, B);
6. флегматичний (E-, A+, B);
7. аморфний або безпечний (E-, A-, П);
8. апатичний (E-, A-, B).

Наведемо якісну характеристику цих типів.

Нервовий (E+, A-, П). Для таких осіб характерна розвинута сильна і неконтрольована емоційність. Це нервова людина, раб теперішнього. Вона непостійна, схильна до жорстокості та підозрілості, але легко змиряється. У неї живий, але методичний розум, характерна імпульсивна, нерівна і непостійна активність. Нервова людина чуйна, але її бажання співпадають з необхідністю, тільки періодично. Вона завжди проявляє силу, є збудженою, постійно знаходиться в пошуках нового та привабливого. Їй незручно перебувати довго в сімейному колі і тому вона потребує багато чисельних і різноманітних друзів поза домом. Така особистість мало рахується з минулим, говорить і робить те, що їй вигідно в даний момент. Вона часто може говорити неправду, недовірлива, легко допускає те, що інші поступають так само, як вона. Задоволена собою і любить, коли інші це підтверджують. Її вплив на групу незначний. Її необхідно стримувати, вказувати як і що робити і не боятися йти на зіткнення, так як вона легко йде на примирення.

Сентиментальна (E+, A-, B) людина наділена великою чутливістю, важко відволікається від своїх вражень, радощів, довго їх переживає, пам'ятає про них і постійно до них повертається у спогадах. Це глибока, мрійлива і постійна натура. Вона любить самотність і має одного чи двох приятелів. Особистість з таким типом характеру достатньо працююча, але рішення приймає з труднощами. "Вторинність" сентиментального зумовлює глибоке переживання всього, що з ним діється, всього, що йому говорять. Тому зміни в настрої повільні, але глибокі. Така людина не є рабом подій і пробує їх тверезо оцінювати, рідко живе теперішнім, добре пам'ятає минуле і думає про майбутнє. Вона дотримується своїх стійких звичок і не любить змін. Сильна емоційність сентиментальної людини вимагає поводитися з нею з великою обережністю. Грубе звертання – спосіб змусити її бути ще більш замкненою. Нерішуча й непрактична, чуйна, вона потребує до себе м'якого і доброзичливого ставлення. У розмові з нею необхідно бути тактовним, постійно показувати, що з нею рахуються. Не можна йти наперекір її звичкам.

Активний, бурхливий тип (E+, A+, П). Завдяки своїй первинності цей характер відрізняється великою силою, відважністю, потребою у свободі. Його ефективність і активність інколи набувають невгамовного характеру. Це імпульсивна, приваблива людина, яка часто не відрізняє незалежність від анархії. Така особистість із співпереживанням ставиться до інших і не приховує своїх симпатій. Вона відкрита, але мінлива, життєрадісна і завжди перебуває у доброму настрої. Це душа компанії і фантазер, але може бути і

грубою. Її не лякають перешкоди, які вміло вона обходить завдяки своїй винахідливості. Дуже часто це хвалько, що любить все прикрасити, але одночасно і довірлива, не капризна і не злопам'ятна людина. Вона з бажанням бере участь у загальній справі та виконує все, що від неї вимагають. Їй необхідно відчувати симпатію навіть у докорах. Не слід публічно вичитувати, принижувати її не тому, що вона буде довго переживати, а тому що це швидко викликає сильне обурення. Вона здатна енергійно взятися за роботу, але потрібно постійно підтримувати її зацікавленість до неї.

Пристрасний (E+, A+, B). Це люди однієї ідеї, які з великим бажанням віддані своїй роботі, люблять порядок. Їх дії рішучі, але не вибухові. Вони вибухають лише у тих випадках, коли їх пориви досить довго та часто стримуються. Тоді вони справедливо падають у гнів. Їх розум швидкий і надійний. Успіх переживають тихо і скромно. Вони не люблять змінювати своїх переконань. Тому при призначенні на керівну посаду, людині, яка має такий характер, слід переконатися, що її погляди не розходяться з позицією вищого керівництва. Не слід також доручати одну й ту ж справу двом таким людям, які згодом не зможуть прийти до спільного рішення.

Сангвінічний тип (E-, A+, B). Це практичний тип людей. Він легко і швидко адаптується, покладистий і оптимістичний. Це ділова людина. Вона мало збудлива і "первинна", а тому неспокійна і смілива. Її розум широкий, здатний до узагальнення, любить точність, об'єктивність. Її думки ясні та відкриті до будь-яких проблем. До доручень ставиться з великою відповідальністю.

Флегматичний (E-, A+, B). Найбільш виразною рисою цього характеру є його холонокровність та виключний спокій. Флегматик належить до тих людей, які завжди повільні, холодні, без будь-яких емоцій. Він не любить приятелювати з великим загалом, а любить самотність. Не балакучий, у розмові зводить усе до головного. Вірний собі, сказати неправду може лише у крайньому випадку. У роботі любить порядок і виконує її спокійно та методично. Любить чистоту, любов до неї може стати манією і перетворитися у педантизм. Не боїться працювати з повною віддачею. Розум його працює досить повільно, але надійно. Повільність пояснюється бажанням знати причини того, що твориться. Флегматика можна переконати тільки доводами і конкретними аргументами. Треба допомагати йому позбавлятися самотності. Його краще всього використовувати на стадії проектування роботи і в підготовчий період. Там дуже корисними стають його організаторські здібності, спокійність і стриманість.

Аморфний або безпечний (E-, A-; П). Це дуже інертний тип. Він ніколи не робить більше того, що йому сказано. Розум його також не активний. Людина з таким типом характеру готова відкладати все, що можна легко зробити сьогодні. Її вчинки не мають елементарної пунктуальності.

Апатичний (E-; A-; B). Цей тип, як і попередній, також байдужий до того, що робить. Він здатний задовільно виконувати повсякденну роботу,

яка потребує необхідного порядку. Він отримує певне задоволення від самотності. Але його самотність бідна. Люди, наділені такими рисами характеру, найменш послужливі і найбільш байдужі до інших.

Це, звичайно, «чисті» типи, які рідко зустрічаються в дійсності. Але орієнтуючись на них нам краще буде визначити «змішані типи», з якими ми частіше зустрічаємось у повсякденному житті.

Крім цього, на ці риси характеру мають вплив національні, культурні, релігійні, моральні чинники, котрі посилюють або послаблюють їх у залежності від обставин та їх потреб. Ця типологія має практичне значення, особливості цих типів необхідно враховувати у спільній діяльності, у вихованні.

Дуже цікавою типологією характеру є типологія, запропонована американським психологом Е. Шостромом. Він поділяє людей за характером на маніпуляторів (маніпулятивний характер) та актуалізаторів. Вчений виходить з тої тези, що парадокс сучасної людини полягає у тому, що, будучи не просто розумною, але й освіченою, вона сама себе заганяє у стан неусвідомленості та низького рівня життєвості, коли торгові менеджери, сектанти, навіть її знайомі вишукано й ефективно маніпулюють нею. Е. Шостром виділяє вісім типів маніпуляторів, яких легко відшукати серед людей.

«Диктатор», який, безумовно перебільшує свою силу, домінує, наказує, цитує авторитетів, одним словом, робить усе, щоб керувати своїми жертвами (Начальник, Бос, Настоятель).

Навпаки, маніпулятор типу «Шмата», що є жертвою диктатора та прямою його протилежністю, розвиває велику майстерність у взаємодії з диктатором, перебільшуючи свою співчутливість. «Шмата» використовує такі прийоми: забула, не чула, промовчала (Хамелеон, Конформіст, Відступник, Дурень, Довірливий).

«Калькулятор», що перебільшує необхідність все і всіх контролювати, обдурює, ухиляється, прагне, з одного боку, перехитрити, а з другого – перевірити інших (Ділок, Аферист, Гравець в покер, Працівник реклами, Шантажист).

«Липучка», що є полярною протилежністю «калькулятору», зі всіх сил перебільшує свою залежність, прагне бути предметом турботи, дозволяє і приховано змушує інших робити за неї роботу (Паразит, Нило, Вічна дитина, Іпохондрик, Безпорадний).

«Хуліган», що перебільшує свою агресивність, жорстокість, недоброчинність, керує іншими з допомогою різноманітних погроз (Ображальник, Ненависник, Гангстер, Сварлива Баба).

«Славний хлопець», що перебільшує свою турботливість, уважність, «вбиває» інших своєю показаною добротою. Відтак, у деякому сенсі сутичка з ним важча, ніж з хуліганом, бо ви не зможете боротися зі славним хлопцем. Дивно, але у будь-якому конфлікті зі славним хлопцем перший програє (Угодник, Доброчинець, Мораліст, Людина компанії).

«Суддя», що перебільшує свою критичність, нікому не вірить, повний звинувачення, невдоволення, з труднощами прощає провини інших (Всезнайка, Звинувачувач, Поборник Прав, Збирач Досьє, Експерт, Месник, Той, хто ганьбить, змушує визнати вину).

«Захисник», що протилежний судді, надзвичайно підкреслює свою підтримку і поблажливість до помилок інших, псує їх, співчуючи понад усяку міру, відмовляється дозволити тим, кого захищає, стати на власні ноги та зростати самостійним. Замість того, щоб зайнятися власними справами, він турбується про потреби інших (Покровитель, Мученик, Квочка з Курчатами, Самовідданий, Потішник).

Маніпулятор дуже зайнята людина, бо контролює інших і тому не бачить і не чує багато з того, що відбувається навколо. Сам процес маніпулювання непомітно робить таку людину сліпою, бо втрачає здатність по-справжньому переживати, по-справжньому радіти, нормально та повноцінно жити.

Для маніпуляторів характерна фальшивість, неусвідомленість справжнього сенсу життя, яке для них є шаховою грою, цинізм, недовіра до всього. Усіх людей вони ділять на дві категорії: тих, кого контролюють і тих, хто контролює.

Актуалізаторам, як протилежності маніпуляторам, характерна чесність, щирість, автентичність. Вони здатні бути чесними у будь-яких переживаннях. Їм притаманна чистосердечність та виразність. Вони усвідомлено відгукуються на життєві події, добре бачать і відчують себе та інших, здатні мати свої погляди про твори мистецтва, про музику, про життя. Актуалізатори володіють свободою вираження своїх потенцій, вони володарі свого життя, вони суб'єкти. Ці люди глибоко вірять в інших та самих себе, весь час прагнуть встановити зв'язок з життям та долати його труднощі тут і зараз.

Актуалізатор знаходиться у більшій безпеці, ніж маніпулятор, оскільки розуміє по-перше, те, чим він є неповторним, а по-друге, те, що його неповторність — це цінність. Маніпулятор, навпаки, заганяє свою індивідуальність глибоко всередину свого ества та повторює, копіює, тиражує чийсь способи поведінки. Він старається, пирхає, дряпається вверх, але вже по освоєних горах. На жаль, навіть психологічне знання професійно використовується часом психологами для маніпуляції іншими людьми, що, звичайно, є не гуманно.

«Практично всі автори типологій підкреслювали, що характер може бути більш і менш виражений. Уявіть собі вісь, на якій зображена інтенсивність проявів, характерів. Тоді на ній позначаються наступні три зони: зона абсолютно «нормальних» характерів, зона виражених характерів (вони одержали назву акцентуації) і зона сильних відхилень характерів, або психопатії. Перша і друга зони відносяться до норми (у широкому значенні), третя — до патології характеру. Відповідно, акцентуації характеру розглядаються як крайні варіанти норми. Вони, у свою чергу, підрозділяються на явну і приховану акцентуацію.

Розрізнення між патологічними і нормальними характерами, що включають акцентуацію, дуже важливе. По одну сторону межі, що розділяє другу і третю зони, виявляються індивіди, що підлягають веденню психології, по іншу — малої психіатрії. Звичайно, «межа» ця розмита. Проте існують критерії, які дозволяють її приблизно локалізувати на вісі інтенсивності характерів.

Таких критеріїв три, і вони відомі як критерії психопатій Ганнушкіна Кербікова.

У разі акцентуації характеру може не бути жодної з ознак психопатій, принаймні ніколи не присутні всі три ознаки відразу. Відсутність першої ознаки виражається у тому, що акцентуований характер не проходить «червоною ниткою» крізь усе життя. Звичайно він загострюється в підлітковому віці, а з подорослішанням згладжується. Друга ознака — тотальність — також не обов'язкова: риси акцентуованих характерів виявляються не в будь-якій обстановці, а лише в особливих умовах. Нарешті, соціальна дезадаптація при акцентуації або не настає зовсім, або буває нетривалою. При цьому приводом для тимчасових розладів з собою і з оточенням є не будь-які скрутні умови. (як при психопатіях), а умови, що створюють навантаження на місце якнайменшого опору характеру.

Введення поняття «місця якнайменшого опору» (або «слабкої ланки») характеру, а також опис цих місць стосовно кожного типу — важливий внесок в психологічну теорію характеру. Слабкі місця кожного характеру треба знати, щоб уникати неправильних кроків, зайвих навантажень і ускладнень в сім'ї і на роботі, при вихованні дітей, організації власного життя» (5).

Як уже було сказано, не всі якості характеру особистості розвинуті однаково. Крім того, якість може бути посилена більше норми, бути акцентованою. Німецький психолог К.Леонгард виділив ряд типів акцентованих особистостей, для яких характерне посилення рівня визначення рис.

1. Демонстративні особи, для них характерна велика, аномальна здатність до витіснення. Багато таких особистостей працюють у сфері торгівлі. Тут виділено два підтипи: а) істерики – у них велике бажання до визнання (викликати до себе увагу), недостатність витримки, необдуманість вчинків; б) авантюристичні – це ті особи, що роблять грубі помилки в очах об'єктивного спостерігача і відмовляються від цих помилок.

2. Педантичні особи, в яких, навпаки, слабо представлені механізми витіснення. Виділяються такі підтипи:

а) анаксти – особи, що зволікають з прийняттям рішення навіть тоді, коли стадія попереднього і кінцевого аналізу завершена, для них характерна велика нерішучість; б) особи з неврозом нав'язливих станів, наприклад, великого страху, що змушує бачити у ледь складних обставинах велику загрозу; оскільки здатність до витіснення недостатня, то це напруження підсилює нав'язливі уявлення, що ведуть до “розкачування”, яке збільшує страх до краю; в) іпохондрики, для яких характерні дуже сильні переживання

про власне здоров'я; г) “втеча у хворобу”, коли після невеликих невдач, конфліктів, внутрішніх переживань, фрустрації головних потреб, особистість симулює хворобу (“Я погано себе почуваю”, “У мене поганий настрій”), хоч до цього немає певних явних об'єктивних передумов, але є суб'єктивні. Однак, через деякий час справді можуть з'явитися симптоми хвороби.

3. Застрягаючі. Основою застрягаючого, параноїдального типу акцентуації характерна стійкість афекту. Така людина захоплена однією ідеєю, яка всепоглинаюче заволоділа нею. Причиною виникнення такої акцентуації є так зване маятникове виховання, коли батьки то хвалять дитину, то її карають, а сама дитина не може передбачити, як поставляться батьки до неї в тій чи іншій ситуації.

4. Збудливі особи, особливою ознакою для способу життя і поведінки яких є нерозсудливість, нелогічний аналіз своїх вчинків, а головною причиною їх поведінки є потяги, інстинкти, неконтрольовані спонуки.

5. Тривожні особи, що здатні до частих та інтенсивних переживань.

Усі виділені вище акцентуації можуть проявлятися уже в підлітковому віці. У психодіагностиці є спеціальна методика для виявлення акцентуацій підлітків.

Класифікація акцентуації характерів у підлітків, яку запропонував Лічко, виглядає таким чином:

1. Гіпертимний тип. Підлітки цього типу відрізняються рухливістю, товариськістю, схильністю до пустощів. У події, що відбуваються навколо, вони завжди вносять багато шуму. Люблять неспокійні компанії однолітків. При хороших загальних здібностях вони проявляють непосидючість, недостатню дисциплінованість, вчать нерівно. Настрій у них завжди хороший. З дорослими – батьками і педагогами – у них нерідко виникають конфлікти. Такі підлітки мають багато різноманітних захоплень, але ці захоплення, як правило, поверхневі і швидко проходять. Підлітки гіпертимного типу часто переоцінюють свої здібності, бувають дуже самовпевненими, прагнуть показати себе, хвастнути, справити враження на оточуючих. Самооцінка адекватна.

2. Циклоїдний тип. Характеризується підвищеною дратівливістю і схильністю до апатії. Підлітки даного типу вважають за краще знаходитися вдома самим, замість того щоб десь бути з однолітками. Вони важко переживають навіть незначні неприємності, на зауваження реагують у край роздратовано. Настрій у них періодично міняється від піднесеного до пригніченого (звідси назва даного типу) з періодами приблизно в два-три тижні. Самооцінка варіативна, переміщується з високого до низького рівня, нестійка, неадекватна.

3. Лабільний тип. Цей тип у край мінливий в настрої, причому він часто непередбачуваний. Приводи для несподіваної зміни настрою можуть виявитися найнікчемнішими, наприклад кимось випадково сказане слово, чийсь непривітний погляд. Всі вони здатні зануритися в смуток і похмурий настрій за відсутності яких-небудь серйозних неприємностей і невдач.

Поведінка цих підлітків багато в чому залежить від настрою. Такі підлітки, знаходячись в пригніченому настрої, дуже потребують допомоги і підтримки з боку тих, хто може поправити їх настрій, здатний відвернути, підбадьорити і розважити. Вони добре розуміють і відчують відношення до них навколишніх людей. Самооцінка адекватна можливостям, вирізняється щирістю та вмінням правильно підмітити риси свого характеру.

4. Астено-невротичний тип. Цей тип характеризується підвищеною недовірливістю і примхливістю, стомлюваністю і дратівливістю. Особливо часто стомленість виявляється при виконанні важкої розумової роботи. При стомлені афективні спалахи виникають внаслідок мізерних приводів. Емоційна нестабільність легко змінюється роздратуванням і сльозами. Адаптація низька, самооцінка неадекватно занижена і відображає іпохондричні установки.

5. Сензитивний тип. Йому властива підвищена чутливість до всього. Ці підлітки не люблять великих компаній, азартних і рухливих пустотливих ігор. Вони звичайно сором'язливі та боязкі при сторонніх людях, чому часто справляють враження замкнутості. Вони відрізняються слухняністю і виявляють велику прихильність до батьків. У юнацькому віці у таких підлітків можуть виникати труднощі в спілкуванні з однолітками, а також комплекс неповноцінності. Разом в тим у цих же підлітків досить рано формується почуття обов'язку. Вони розбірливі у виборі друзів, знаходять велику прихильність до дружби, обожнюють друзів, які старші за них по віку. Самооцінка вирізняється високим рівнем об'єктивності.

6. Психоастенічний тип. Такі підлітки характеризуються прискореним і раннім інтелектуальним розвитком, схильністю до роздумів і міркувань, до самоаналізу і оцінок поведінки інших людей. Такі підлітки, проте, нерідко бувають сильні тільки на словах, а не на ділі. Самовпевненість у них поєднується з нерішучістю. Самооцінка завжди занижена.

7. Шизоїдний тип. Його найважливішою рисою є замкнутість, відлюдькуватість. Ці підлітки не дуже тягнуться до однолітків, вважають за краще бути одному, знаходитися в компанії дорослих. Душевна самота зовсім не обтяжує шизоїдного підлітка, який живе в своєму світі, своїми незвичайними для дітей цього віку інтересами. Такі підлітки нерідко демонструють зовнішню байдужість до інших людей, відсутність до них інтересу. Вони погано розуміють стани інших людей, їх переживання, не вміють співчувати. Їх внутрішній світ часто наповнений різними фантазіями, особливими захопленнями. У зовнішньому прояві своїх відчуттів вони достатньо стримані, не завжди зрозумілі оточуючим, перш за все для своїх однолітків, які їх, як правило, не дуже люблять. Самооцінка завищена, але з констатацією негативних рис: замкнутості, неконтактності, нерозуміння оточуючих.

8. Епілептоїдний тип. Ці підлітки часто плачуть, виводять оточуючих, особливо в ранньому дитинстві. Такі діти, - люблять мучити тварин, бити і дратувати молодших і слабших, знущатися з безпорадних і нездатних дати

відсіч. У дитячій компанії вони претендують не просто на лідерство, а на роль володаря. У групі дітей, якими вони управляють, такі підлітки встановлюють свої жорсткі, майже терористичні порядки, причому їх особиста влада в таких групах тримається в основному на добровільній покірності інших дітей або на страху. В умовах жорсткого дисциплінарного режиму вони відчують себе нерідко на висоті, вміють догодити начальству, добитися певних переваг, заволодіти постами, що дають в руки владу, встановити диктат над іншим. Самооцінка надто одностороння, більш конформні на вигляд, ніж є насправді.

9. Істероїдний тип. Головна риса цього типу - егоцентризм, жадання постійної уваги до своєї персони. У підлітків даного типу виражена схильність до театральності, позерства. Такі діти насилу виносять, коли в їх присутності хвалять їх товариша, коли іншим приділяють більше уваги, ніж їм самим. Бажання привернути до себе погляди, вислуховувати захоплення і похвали стає для них насущною потребою. Для таких підлітків характерні претензії на виняткове положення серед однолітків, і щоб впливати на оточуючих, привернути до себе увагу, вони часто виступають в групах в ролі заводіїв. Разом з тим, будучи нездатними виступити як справжні лідери і організатори справи, завоювати собі неформальний авторитет, вони часто і швидко терплять фіаско. Самооцінка завищена, як правило, подають себе такими, якими вигідно бути в даній ситуації.

10. Нестійкий тип. Його іноді невірно характеризують як слабовільний, що пливе за течією. Підлітки даного типу проявляють підвищену схильність і потяг до розваг, причому без розбору, а також до неробства і лінощів. У них відсутні які-небудь серйозні, зокрема професійні інтереси, вони майже не думають про своє майбутнє. Самооцінка неадекватно завищена, майже завжди приписують собі риси конформності чи гіпертимності.

11. Конформний тип. Даний тип демонструє бездумне, некритичне, а часто кон'юнктурне підпорядкування будь-яким авторитетам, більшості в групі. Такі підлітки звичайно схильні до моралізаторства і консерватизму, а їх головне життєве кредо - "бути, як всі". Це тип пристосування, який ради своїх власних інтересів готовий зрадити товариша, покинути його в скрутну хвилину, але, що б він не зробив, він завжди знайде виправдання своєму вчинку, причому часто не одне. Самооцінка адекватна.

Акцентуація характеру при дії несприятливих умов може привести до патологічних порушень і змін поведінки особи, до психопатії.

Нормальний характер, звичайно, існує: це характер без відхилень.

Людина з нормальним характером: рівно поводить, правильно спілкується, не створює проблем. І ось таку «нормальність» народна свідомість визначає як «безхарактерність», узгоджуючись тим самим з точкою зору Ганнушкіна, і Рібо! Мабуть, і для народної свідомості характер це, якщо можна так виразитися, «гострі кути», які проступають в поведінці людини. Якщо таких кутів немає, то немає і характеру — людина «безхарактерна» (і заслуговує усіляких похвал). Іншими словами, «нормального» характеру не буває.

У разі гармонійної (з погляду характеру) людини для опису її індивідуальності необхідно перейти з мови властивостей характеру на мову властивостей особистості. І тоді виявиться маса унікальних її особливостей, серед яких і властивості її мотиваційної сфери, і її моральність, і світогляд, і її внутрішні проблеми, і досягнутий рівень розвитку особи, і потенціал її подальшого зростання, і багато що інше.

К. Юнг запровадив поняття екстраверсії і інтроверсії для визначення двох протилежних типів особистості. Інтровертовані особистості замкнуті, свої думки та переживання спрямовують на самих себе, на свій внутрішній світ, уникають контактів з іншими, не пристосовані до обставин. Вважають, що аутизм підлітків більше властивий інтровертованим особам.

Екстравертовані особистості прагнуть до спілкування, контактів з іншими, багато говорять про себе, хвалькуваті, зосереджуються переважно на зовнішніх явищах, а не на собі, схильні погоджуватися з усім, що їм пропонують.

У громадському і особистому житті людина знаходить джерело своєї спрямованості та волі. У навчанні, праці і спілкуванні, самоаналізі не тільки проявляються, але і розвиваються риси характеру. Характер є одночасно стійким і динамічним. Змінюється характер конкретної людини в конкретних умовах. Риси характеру, які мають сформуватися у дитинстві, можуть не виховатися в старшому віці. Кожна дитина 7-ми років має характер у розумінні специфічності складу, але не можна у цьому віці мати характер у плані певної волі і спрямованості.

Становлення характеру як психічного утворення невіддільне від становлення людини як особистості, її спрямованості і волі.

Риси характеру найповніше проявляються у поведінці. Але в той же час не так легко правильно визначити риси характеру. Дійсна риса може маскуватися тими, що є яскравіше виражені, але не є головними. Наприклад, за зовнішньою грубістю, різкістю, може маскуватися велика чуйність, доброта, а за зовнішньою уважністю – байдужість, черствість. Іноді риси характеру маскуються психічними властивостями. Визначення рис характеру іноді потребує часу і вивчення в різних видах діяльності, в різних ситуаціях. Знаючи домінуючі риси характеру, можна передбачити, як поведе себе людина в тих чи інших обставинах.

Щоб знати характер, потрібно виділити головні його складові, особливості поведінки особистості. Враховується і динаміка рис характеру. У різних ситуаціях можуть мати місце різні риси, іноді і протилежні.